

ДО 100-РІЧЧЯ КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

НАША КАФЕДРА

Сторічний ювілей, який нині відзначає кафедра української мови і прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є гідним утвердженням на складному, тернистому шляху українського поступу в царині державницького, мовно-культурного будівництва в нашій країні.

Заснування царатом 1834 р. університету св. Володимира в Києві, що, за словами владних представників, мало послужити “основательному изучению русского языка и словесности, знакомству с учреждениями и установлениями русскими”, по суті, передбачало подальшу русифікацію краю і нівеляцію всього українського.

І все ж, треба сказати, уже з перших років існування університету в діяльності багатьох його викладачів спостерігаємо постійний інтерес до українознавчої проблематики в царині історичних, філологічних наук.

Згадаймо також, що ще до приходу в університет його перший ректор Михайло Олександрович Максимович був відомий не лише як учений-біолог, а й як автор ряду філологічних студій, зокрема з україністики (1830 р. надрукована його праця “Погляд на малоросійську мову і її правопис”, ще раніше, 1827 р., побачила світ фольклорна збірка “Малоросійські пісні”, а в 1834 р. з’явилися друком “Українські народні пісні”). У матеріалах до однієї з перших університетських лекцій М. Максимовича зазначено: “Вивчати саме мистецтво, вивчати письменників, писати самому, адже словесність – це особливий світ, який потрібно вивчати, в якому треба обжитися і в якому не можна нічого вирішувати з висоти загальної думки – поблякне і потьмяніє краса” (НБУ, ІР, ф. ХХХІІ, спр. 389, арк. 4 зв., 5 зв.). Гуманітарна, українознавча проблематика була провідною впродовж усього творчого життя вченого, а його листи до М. Погодіна стали зразком науково-патріотичного обстоювання ідеалів українськості для прийдешніх поколінь.

Питання історії української мови, її діалектів у дослідженнях університетських учених знаходять видатних дослідників і в подальших часах. Так, професор Перетц Володимир Миколайо-

вич, автор публікації “Малоросійські вірші і пісні в записках XVI–XVII століть” (К., 1899), із 1903 р. викладає в Київському університеті старослов’янську мову, діалектологію, історію давньоруської мови, давньоруської літератури, читає спецкурс “Література в Південно-Західній Росії XV–XVIII ст.” (фактично курс забороненої тоді для викладання української літератури).

Розов Володимир Олексійович, який 1903 р. був призначений стипендіатом для підготовки професорського звання на кафедрі російської мови і словесності, викладає різні мовознавчі курси, публікує, зокрема, праці “Значення грамот XIV і XV ст. для історії малоруської мови”, “До староруської діалектології” (оби-дві: К., 1907), пізніше в його викладах для студентів з’являється спецкурс “Історія малоруського наріччя і його говірок”¹.

Револуційні події 1905–1907 рр. на Україні не минули й університетського життя. Студентські страйки, рух за створення українознавчих кафедр набули значного розголосу, отримали широку громадську підтримку по всій Україні. У “Зверненні представників чернігівського українського громадянства до ради професорів Університету св. Володимира <...>” від 20 квітня 1906 року, зокрема, зазначалося: “Ми, чернігівські українки і українці в численнім зібранні, виряджаючи до Думи Державної посла д. Іллю Шрага, серед інших своїх жадань, що мали б забезпечити Україні національно-культурний розвій і існування в її природних і нормальних формах, висловили глибоке переконання, що висша автономна школа на території України повинна звести катедри: української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів на українській же мові <...>”. Звернення підписали близько 80 осіб, з-поміж яких такі відомі культурні і громадські діячі, як М. Коцюбинський, М. Жук, М. Вороний, Г. Дорошенко, Д. Яворський, М. Федченко, Л. Шрамченко, К. Ващенко, Б. Чернявський, В. Харченко та ін. (Держархів Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1129, арк. 68).

15 травня 1906 р. на раді історико-філологічного факультету постало питання про заснування українознавчих кафедр, і вже 22 травня професор В. Перетц звертається до цієї ж ради з про-

¹ Докладніше про діяльність В. Розова в університеті див. с. 64–75.

ханням запропонувати університетській раді підготоване ним подання, підписане також професором Г. Павлуцьким, про відкриття таких кафедр, мотивуючи, зокрема, тим, що “систематичне ігнорування питань історії української мови” позначається на загальній підготовці в університетській освіті, при цьому автори зазначають, що таке ставлення до справи не може “послужити на славу університету”, і, нарешті, завершують промовистою сентенцією: “Відкриттям нових кафедр – ми повинні це пам’ятати – ми віддамо лиш данину 28-мільйонному народові, на території якого ми живемо й за чисті праці – значною мірою – ми існуємо” (Держархів Києва, ф. 16, оп. 1, спр. 1129, арк. 70–73).

У боротьбі за українізацію університетської освіти активну участь бере студентство. 16 жовтня 1906 року студентське зібрання ухвалило заяву-звернення до керівництва університету про заснування українознавчих кафедр. І, як повідомляла газета “Рада” від 24 жовтня 2006 р., уже першого дня під студентською петицією було зібрано 350 підписів, а буквально через місяць, за інформацією того ж видання від 28 листопада 2006 р., підписів налічувалось уже 1430.

На підтримку студентського руху, руху за українізацію освіти газета “Рада” постійно друкує статті видатних діячів української культури Симона Петлюри (19 жовтня), Бориса Грінченка, Дмитра Дорошенка (31 жовтня) та ін. Подібні статті з’явилися і в інших виданнях: Михайла Грушевського в “Літературно-науковому віснику”(січень, лютий, 1907), Володимира Перетца в “Київській старині” (1906, т. ХСІІІ), Симона Петлюри в “Слові” (1907, № 20) тощо.

Проте поразка революції 1905–1907 рр. спричинила хвилю репресій у суспільному й культурному житті, зокрема серед студентів і викладачів університету. Було припинено діяльність ряду українських газет і видавництв. А з початком Першої світової війни перервано навчальний процес в університеті. І лише по закінченні війни – у 1916 р. – відновлюються університетські виклади, а з ліквідацією самодержавства відновлюється і боротьба за організацію українознавчих кафедр. І, незважаючи на опір реакційно налаштованої професури, ширення українізаційних процесів у суспільному житті, активні дії створеної Української Центральної Ради спричинилися до того, що 19 вересня

1917 р. Тимчасовий уряд вимушений був ухвалити постанову “Про створення в Університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства”, у якій, зокрема, зазначалося:

I. Заснувати з 1917–18 навчального року в Університеті св. Володимира нові чотири кафедри, а саме: на історико-філологічному факультеті – кафедрі української мови, кафедрі української історії та кафедрі української літератури і на юридичному факультеті – кафедрі західно-руського права.

II. Викладання зазначеним п. I кафедрам дозволити українською мовою (Див.: *Alma-Mater*. Кн. 2. К. : Прайм, 2001. С. 224).

Через зволікання з реалізацією цієї постанови в університеті Міністерство народної освіти в листі на ім'я ректора від 25 квітня 2018 року було змушене нагадати про нагальність її виконання: “Позаяк Міністерству освіти необхідно мати якнайскоріше забезпеченими кафедри українознавства в університеті св. Володимира, що допомогло би організації справи реформи середніх шкіл, Міністерство прохає Вас пропонувати історико-філологічному факультету негайно виконати законні умови щодо переведення справи з конкурсом на кафедри історії України, історії української мови та історії української літератури, з забезпеченням викладів на усіх трьох на українській мові, аби вже до іюня 1918 року цю справу було скінчено” (Держархів Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 437, арк. 44–44 зв.).

І все ж, як засвідчує лист-пояснення, спрямований у відповідь до міністерства виконувачем обов'язків ректора Є. Спекторським 19 липня 1918 р., “викладання на названих кафедрах велось уже з початку 1917–18 навчального року”, зокрема, на кафедрі української мови – приват-доцентом Іваном Івановичем Огієнком (Держархів Києва, ф. 16. оп. 465, спр. 437, арк. 33–34).

Визначна роль І. Огієнка не лише як лінгвіста, філолога (він читав університетські курси “Історія української мови”, “Історія українського наголосу” й інші, у подальшому опублікував численні томи навчальної і наукової літератури з українського і слов'янського мовознавства), але й як культурно-просвітницького діяча, державника – ще в 1917 р. за дорученням першого міністра освіти Центральної Ради І. Стешенка І. Огієнко працює над укладанням “Правил українського правопису”, які протягом двох років ґрунтовно обговорювалися комісією за участю таких видатних представників науки і освіти, як А. Кримський,

Є. Тимченко, М. Грунський та інші, і в січні 1919 р. були запропоновані для обов'язкового вжитку в усій Україні, ухвалені тепер уже міністром народної освіти проф. І. Огієнком. Окрему сторінку сподвижницьких зусиль проф. І. Огієнка становить праця з організації вищої школи, зокрема створення першого державного університету в Кам'янці-Подільському, а також просвітницька, видавнича діяльність в Україні і за її межами.

Із повідомлення того ж Є. Спекторського, яке було надіслане до міністерства народної освіти 16 жовтня 1918 р., дізнаємося, що на посаду в. о. екстраординарного професора по кафедрі української мови і словесності рада університету обрала Є. Тимченка (Держархів Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 437, арк. 90), автора “Української граматики”(1907, 1917), “Причинок до української діалектології” (1908), фундаментальних “Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV–XVII століть” (машинопис, що налічував 2048 с., опубліковано 2002 р.), одного з організаторів національної академії наук (1918), її академіка (з 1919 р.).

У 1918–1921 рр. обіймав професорські посади на різних кафедрах, зокрема був професором і завідувачем кафедри україністики, видатний мовознавець, поліглот, письменник, один із фундаторів Української академії наук (1918), академік (1919) і головний учений секретар Академії (1919–1928) Агатангел Юхимович Кримський, філологічні дослідження якого становлять цілу епоху не лише в україністиці, а і в культурі арабів, турків, персів.

Професором кафедри української мови в 1923–1937 рр. працював Олекса Наумович Синявський, викладав курси історії української літературної мови, діалектології, опублікував ряд праць з правописної тематики, зокрема “Норми української літературної мови” (1931), очолював діалектну комісію ВУАН (з 1928 р.), був членом комісії для впорядкування (з 1925 р.) і фактично редактором “Українського правопису” (1927).

На жаль, репресивний каток 30-х рр., що пройшовся по всьому цвіту української нації, не оминув і університетських професорів, зокрема з мовознавчих кафедр. 24 жовтня 1937 р. органами НКВС було розстріляно професора О. Синявського. Ще 1933 р. звільнено з роботи, а 1938 р. заарештовано професора Є. Тимченка. У 30-х рр. зазнає переслідувань і академік А. Кримський, заарештований 1941 р., помирає наступного року в кустанайській тюрмі.

У післявакуаційні повоєнні десятиліття, 40–80-ті рр., кафедру української мови очолювали академік Леонід Арсенійович Булаховський (1946–1947), професор Павло Павлович Плющ (з 1947 р. виконував обов'язки завідувача, із 1949 р. був завідувачем), професор Ілля Корнійович Кучеренко (1966–1987), професор Олександр Іванович Білодід (1987–1992); викладали різні кафедральні дисципліни такі відомі вчені, як професор (згодом – академік АН УРСР) Іван Костьович Білодід (1947–1956), професор Ніна Іванівна Тоцька (1950–1987), професор Віктор Вікторович Коптілов (1956–1981), доцент Петро Дмитрович Тимошенко (1949–1984), доцент Андрій Пахомович Могила (1954–1987) та ін. За кожною з цих постатей – невтомна творча праця в ім'я розвою філологічної науки як в університеті, так і в Україні загалом.

У 1992 р. на базі кафедри української мови створено кафедри історії української мови (завідувач – професор О. Білодід, згодом – професор Л. Шевченко) і сучасної української мови (завідувач професор Л. Кадомцева, згодом – доцент Н. Плющ, професор А. Мойсієнко). А в 2016 р. кафедру сучасної української мови реорганізовано в кафедру української мови та прикладної лінгвістики, яка нині забезпечує весь спектр нормативних курсів із сучасної української літературної мови та її історії, а також лекційні та практичні заняття з різних спецкурсів, зокрема з функціональної і структурної лінгвістики, соціолінгвістики, етно- і психолінгвістики, лінгвістичного аналізу тексту, лінгвопоетики, фоносемантики і фоностилістики, породження і сприйняття мовлення, прескриптивної лінгвістики тощо.

Нині на кафедрі працюють 6 докторів філологічних наук, зокрема проф. Л. Гнатюк, проф. Н. Дарчук, проф. А. Мойсієнко, проф. Ю. Мосенкіс, проф. О. Ніка, доц. Наєнко, 17 кандидатів наук: доц. І. Арібжанова, доц. О. Бас-Кононенко, доц. В. Берковець, доц. О. Гапченко, доц. Л. Домилівська, доц. О. Зубань, доц. І. Козленко, доц. В. Коломийцева, доц. Л. Костич, доц. Л. Кравченко, асист. М. Лангенбах, доц. О. Мацько, доц. С. Різник, доц. Л. Сидоренко, асист. О. Строкаль, доц. О. Суховій, асист. С. Шевель.

Ученими кафедри здійснюється значна наукова і навчально-методична робота. Лише протягом останнього десятиліття колективом викладачів опубліковано нові підручники з сучасної україн-

ської мови: у двох книгах (2013) і трьох книгах (2015), ряд підручників з історії української мови, побачила світ тритомна хрестоматія з синтаксису української мови (2018) та інші посібники, а також монографічні дослідження професорів Н. Дарчук, Л. Гнатюк, О. Ніки, Л. Мосенкіса, А. Мойсієнка, доцентів Г. Наєнко, Л. Кравченко, Л. Костич. Кафедра видає міжвідомчий науковий збірник “Українське мовознавство” (заснований 1973 р.), який є фаховим виданням з філологічних наук, публікує мовознавчі праці як українських, так і зарубіжних учених.

Фахівці кафедри підтримують активні наукові та викладацькі зв'язки з ученими закордонних навчальних закладів; неодноразово виступали з авторськими лекціями перед студентами Віденського (Австрія), Варшавського, Ягеллонського, Люблінського Католицького (Польща), Флорентійського (Італія), Оломоуцького (Чехія) університетів; стажування в зарубіжних університетах протягом останніх років пройшли доц. С. Різник (Міжнародний університет Шиллера, Франція), доц. Л. Домилівська (Клайпедський університет, Литва), доценти В. Берковець і О. Мацько (Кошицький університет, Словаччина).

У свою чергу, зарубіжні вчені завжди беруть участь у наукових конференціях кафедри, виступають із лекціями у студентських аудиторіях. Так, професор Віденського університету М. Мозер, відомий славіст-україніст, президент Міжнародної асоціації україністів, ось уже кілька років підряд веде лекційні і семінарські заняття для студентів, що навчаються за спеціальностями кафедри української мови і прикладної лінгвістики. Минулого року за поданням кафедри професорові М. Мозеру було присвоєно звання Почесного доктора Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Традиційними стали в Інституті організовані кафедрою міжнародні наукові конференції “ГраMATика і поетика текстових структур”, які щорічно проводяться до Дня української писемності та мови і збирають провідних фахівців-філологів (а також студентів, аспірантів) з усієї України, зарубіжних університетів.

Нині при кафедрі працюють дві навчально-наукові лабораторії – експериментальної фонетики (науковий керівник – доцент Оксана Василівна Бас-Кононенко) і комп'ютерної лінгвістики (науковий керівник – професор Наталія Петрівна Дарчук).

Лабораторія експериментальної фонетики (ЛЕФ) була створена ще в 1944 р. ученицею Л. Щерби – доцентом Іриною Петрівною Сунцовою, яка керувала нею впродовж 20 років (з 1944 по 1964 рр.). У наступні роки лабораторію очолювали всесвітньо відомі науковці – професори Ніна Іванівна Тоцька (з 1964 по 1984 рр.) і Лариса Георгіївна Скалозуб (з 1984 по 1992 рр., науковий консультант – до 2003 р.).

Із 1989 р. і донині завідувачем лабораторії є кандидат філологічних наук Зоя Василівна Дудник. У жовтні 2003 р. лабораторія отримала статус міжкафедральної і з цього часу її науковим керівником стала доцент Оксана Василівна Бас-Кононенко. ЛЕФ за безпечує навчальний процес тематичними лабораторними та практичними заняттями за основними курсами Інституту філології “Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія”, “Вступ до мовознавства” та курсами спеціалізації “Антропофонетика і психофонетика: аспекти взаємодії”, “Породження мовлення”, “Проблеми аналізу й синтезу усного мовлення”, “Комп’ютерні засоби транскрипції і транслітерації”, “Комп’ютерне моделювання усного мовлення”.

Небюджетна наукова тема “Фонетика мовлення”, яка протягом 15 років виконується в ЛЕФ, охоплює широкий спектр питань породження мовлення в артикуляційному, акустичному та психолінгвістичному аспектах. Із поглибленням досвіду інструментального вивчення мовлення, створенням нових експериментальних прийомів дослідження та вдосконаленням процедури їх опису в лабораторії накопичено значні фонди, у яких міститься надзвичайно цінний матеріал для вивчення типології мови і динаміки усного мовлення. У цей період відновлено експериментальні дослідження за допомогою прийому прямого палатографування.

Працівниками лабораторії у 2001 р. видано колективну монографію “Загальна та експериментальна фонетика”, у 2002 р. – посібник “Сучасна українська літературна мова. Фонетика” для студентів-філологів (автори – Н. Плющ, О. Бас-Кононенко, З. Дудник, О. Зубань). На основі експериментальних фондів лабораторії створено й опрацьовано матеріали до розділів першого тому підручника “Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика” (2013; Сегментна фонетика – § 9, Надсегментна фонетика – § 18) і навчального посібника для студентів-іноземців “Современный

русский язык. Фонетика” (2007; З. Дудник, І. Прожогіна –1–3 розділи), у 2013 р. укладено альбом “Фонетика мовлення: палатограми українських складів” (О. Бас-Кононенко).

Нинішні дослідження, а також перспективи роботи ЛЕФ перебувають у безпосередньому зв’язку з новими завданнями, які натепер постають перед фонетикою загалом й експериментальною фонетикою зокрема: автоматизоване опрацювання експериментальних даних, автоматична сегментація, розпізнавання, синтез мовних образів (т. зв. “образний комп’ютер”), мовно-фонетична експертиза в судочинстві, створення корпусу українського усного мовлення тощо.

Основні напрями роботи лабораторії комп’ютерної лінгвістики з самого початку її заснування (1992, перший науковий керівник – доцент Л. Алексієнко) пов’язані з проблематикою структурного і прикладного мовознавства, штучного інтелекту, комп’ютерної лексикографії, лінгвістики тексту, автоматичного морфологічного, синтаксичного і семантичного аналізу, машинного перекладу тощо.

Лабораторія стала навчальною й науковою базою для реалізації новітніх досягнень комп’ютерної науки в лінгвістичній галузі. За цей час колективом лабораторії реалізовано ряд теоретико-прикладних проєктів, зокрема, таких, як “Параметризована база даних українського поетичного мовлення”, “Електронний словник лінгвістичної термінології з інформаційно-пошуковою системою (тезаурус)”, “Морфемно-словотвірна база даних української мови”, “Електронна граматики української мови” (для абітурієнтів та дистанційного навчання), “Електронний словник мови Тараса Шевченка”. Проєкт “Українсько-російсько-італійська довідково-пошукова система з питань усиновлення” (2400 юридичних термінів трьома мовами з перекладом, тлумаченням, енциклопедичною інформацією та юридичними документами трьох країн) виконувався як міжнародний спільно з Флорентійським університетом, одержав схвальний відгук дитячого фонду ЮНІСЕФ при ООН.

Із 2010 р. лабораторія почала працювати над масштабним проєктом “Дослідницький корпус української мови”. Нині на інтернет-порталі лабораторії (mova.info) викладено корпус розмічених і параметризованих текстів обсягом понад 100 млн слововживань. Проєкт отримав міжнародне схвалення, зокрема грант американської асоціації підтримки інноваційних досліджень ACLS.

Налагоджена міжкафедральна спільна наукова робота вчених лабораторії і кафедри інформаційних систем факультету комп'ютерних наук і кібернетики університету, що свідчить про осучаснення методів дослідження та взаємоінтеграцію науки.

Важливою віхою в розвитку лабораторії став лінгвістичний портал, на якому можна познайомитися з широкою проблематикою досліджень, що виконуються під керівництвом проф. Н. Дарчук, тут ведеться рубрика “Новини мовознавства, мовної культури і мовної політики”. Портал щомісячно відвідують близько 15 тис. користувачів Інтернету, що свідчить про популярність викладеної інформації. Діяльність порталу підтримана грантом Посольства Канади в Україні.

Науково-прикладний матеріал досліджень обох лабораторій стає добрим підґрунтям для нових розвідок аспірантів, докторантів кафедри, для написання студентами бакалаврських, магістерських робіт. Щорічно лабораторії відвідують студенти та викладачі різних вишів України. Їм читають лекції з експериментальної фонетики, корпусної лінгвістики співробітники кафедри. Студенти в он-лайнному режимі проходять виробничу практику, працюють, зокрема, над створенням паралельного українсько-англійського корпусу.

На основі власних експериментальних, пошукових досліджень, проведених у лабораторіях, захистили кандидатські та докторські дисертації з проблем фонетики Н. Тоцька, Л. Прокопова, Л. Скалозуб, П. Вовк, О. Бас-Кононенко, Е. Лисенко, Т. Бобкова, В. Берковець, З. Дудник, М. Александрович, О. Плахотнікова та інші; з використання комп'ютерних технологій – Н. Дарчук, О. Зубань, Л. Глівінська, Ю. Маковецька, О. Сірук, М. Лангенбах, Н. Чейлитко й ін.

Анатолій Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.,
завідувач кафедри української мови та
прикладної лінгвістики Інституту філології
КНУ імені Тараса Шевченка